

Dorota Adamiec

(Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Warszawa,

e-mail: dorota.adamiec@ijp.pan.pl)

ORCID: 0000-0001-8179-038X

SŁOWNICTWO GEOGRAFICZNE

Powstawanie i rozwój słownictwa geograficznego – podobnie jak wszystkich innych terminologii dziedzinowych – jest odpowiedzią na zwiększające się potrzeby komunikacyjne w zakresie tej dziedziny nauki. Jak zauważa S. Gajda, „dzieje języków specjalistycznych są zdeterminowane dynamiką przemian cywilizacyjno-kulturowych” [Gajda 1997, 12]. W wypadku geografii pierwszym krokiem było zyskanie samodzielności, czyli uznanie geografii za odrębną dyscyplinę. Na gruncie polskim proces ten wiąże się z narodzinami nowożytnej nauki. Początki polskiej geografii są silnie powiązane z historią. To w dziełach średniowiecznych kronikarzy pojawiają się pierwsze opisy geograficzne, a geografia uważana jest za dopełnienie historii. Usamodzielnienie geografii postępuje stopniowo. Akademia Krakowska pod koniec XV wieku staje się ważnym ośrodkiem badań geograficznych na skalę europejską [Jackowski 2014, 21]. Stałe wykłady z geografii zostały zapoczątkowane w Akademii Krakowskiej wcześniej niż na uczelniach niemieckich i w Wiedniu. Następnym przejawem tego procesu jest odchodzenie w piśmiennictwie geograficznym od łaciny na rzecz języka polskiego. W 1535 roku łaciński tekst Macieja z Miechowa pod tytułem *Tractatus de duabus Sarmatiis* zostaje przetłumaczony na język polski i wydany. Jest to pierwsza wydrukowana po polsku książka geograficzna.¹ Docierające do Polski informacje o wielkich odkryciach geograficznych podsycają zainteresowanie geografiami. Dowodem na to może być popularność polskiego przekładu *Relacji powszechnych* G. Botera,² które badał J. Tazbir [zob. Tazbir 1990]. W innym eseju historyk tak przedstawia tę książkę:

---

¹ *Polskie wypisanie dwojej krainy świata: którą po łacinie Sarmatią, także i lud tam przebywający zowią Sarmate, jakoby zawsze gotowi a zbrojni. Gdzież też objawione są niektóre dawne dzieje polskie. Z wypisania doktora Macieja Miechowity, dopiro wyłożone, Kraków 1535.*

² Obszerne, bo obejmujące 1000 stron, dzieło było wydane trzykrotnie w XVII wieku (po raz pierwszy w 1609 r.) i zachowało się do współczesności

Była to pierwsza w języku polskim oddzielnie wydana geografia powszechna, uwzględniająca najważniejsze wyniki wielkich odkryć. (...) Książka ta cieszyła się niesłychaną popularnością, przez blisko sto pięćdziesiąt lat stanowiąc zasadnicze źródło wiedzy o Nowym Świecie [Tazbir 2001, 40].

Niewątpliwie ciekawość świata, chęć poznania bliższych i dalszych krain zawsze towarzyszyła człowiekowi. W 1695 roku K. Kubalewicz w swoim kalendarzu zamieszcza tekst *Geographia abo opisanie ziemie*, rozpoczynając go słowami:

Wrodzona iest y prawie od samey natury wlana ludziom ciekawość; tak iż niemasz tego na świecie człowieka; ktoryby nie pragnał wszytkiego na świecie wiedzieć, naybárdziej iednak rzeczy od nas daleko odległe lubo zmysłom naszym matériálnym niepodległe stáramy się wiedzieć y rozumieć vsiluiemy [KubGeog A₃r].³

Kolejny przejaw postępującej autonomii geografii to jej wprowadzenie w połowie XVIII wieku do polskiej szkoły jako odrębnego przedmiotu nauczania. Fakt ten ma szczególne znaczenie dla rozwoju polskiego słownictwa geograficznego – program szkolny wymaga opracowania podręczników. Sprzyjające temu warunki stwarza działalność powołanej w 1773 roku Komisji Edukacji Narodowej. Już jeden z wczesnych jej badaczy zauważa, omawiając słownictwo geograficzne, że „na naszą epokę [tj. czasy KEN] przypada, podobnie jak i w innych naukach, początek stworzenia słownictwa naukowego polskiego” [Lewicki 1910, 12]. Podręczniki narzucają pewne reguły, w szczególności w zakresie potrzeby definiowania wprowadzanych terminów. Niektóre spośród nich są wręcz opatrzone wydzielonymi słowniczkami terminów geograficznych.⁴ Należy do nich – uważany za jeden z najlepszych ówczesnych podręczników do geografii – podręcznik autorstwa F. Siarczyńskiego *Geografia czyli opisanie naturalne, historyczne i polityczne krajów i narodów we czterech częściach świata zawierających się, z dołączeniem Geografii Astronomicznej...*t. 1, Warszawa 1790 (druk ukończono po roku 1790); t. 2–3, Warszawa 1794; t. 4 o Polsce, zapowiedziany w przedmowie, i dwa końcowe (t. 5–6) nie wyszły drukiem, rękopisy natomiast nie zachowały się. W pierwszym tomie znajduje się *Wyłożenie używanych w geografii wyrazów*, zawierające definicje słów, które autor uznał za ówczesne terminy geograficzne. Lista obejmuje 58 leksemów i wyrażen: *archipelag, bagno, biegun, bór, brzeg, cieśnina, dolina, gaj, góry, góry ogniste, hak, jezioro, kanał, katarakta, kępa, koryto rzeki, kraj, kraj dolny(niższy)/górnny(wyższy), kraj górzysty, kraj wewnętrzny/zewnętrzny, kraj*

---

w licznych egzemplarzach starodruków w wielu bibliotekach, co pozwala sądzić, że było bardzo rozpowszechnione w swoich czasach.

³ Ówczesne kalendarze były tekstami niezwykle popularnymi i czytаныmi przez szeroki krąg odbiorców.

⁴ Szczegółowa analiza tych podręczników jest przedmiotem artykułu: D. Adamiec [2018].

wschodni/zachodni/południowy/północny, las, łąd, międzymorze, międzyrzecze, morze, nurt, ocean, odnoga, opoka, ostrów, pagórek, parów, pasmo [gór], podgórze, pole, polesie, port, porzecze, półwysep, przesmyk, przylądek, pustynia, puszcza, rafa, równina, rzeka, skała, ujście rzeki, wąwóz, wir morski, wody, wyspa, wzbieranie i opadanie morza, zarzeczce, zatoka, ziemia, źródło. Ta lista potwierdza pogląd badaczy terminologii, że „przy tworzeniu nazewnictwa zasadnicze źródło stanowią słowa języka ogólnego” [Bak 1984, 16]. Intuicja współczesnego użytkownika języka również każe uznać znakomitą większość wymienionych jednostek leksykalnych za należące do zasobu słownictwa wspólnoodmianowego [Markowski 1990] dzisiejszej polszczyzny. Potwierdzeniem jest ich współczesny opis słownikowy. W opracowanym na progu XXI wieku *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* pod red. S. Dubisza (dalej skrót: USJP) wyodrębniono klasę kwalifikatorów profesjonalno-naukowych, podając taką jej charakterystykę:

Jest to typ kwalifikatorów genetycznie encyklopedycznych, denotacyjnych. Ich główny zakres występowania w USJP sprowadza się do tych jednostek słownikowych nacechowanych oficjalnością, które należą do słownictwa specjalistycznego różnych dziedzin nauki i techniki [USJP, t. 1, s. XLV].

Tylko 13 jednostek spośród zdefiniowanych w słowniczku F. Siarczyńskiego zostało opatrzonych w tym słowniku kwalifikatorem *geograficzny* (*archipelag, biegun, koryto rzeki, międzymorze, międzyrzecze, pasmo górskie, podgórze, porzecze, przesmyk, przylądek, rafa, równina, ujście rzeki*), trzy wyrazy mają kwalifikator *geologiczny* (*katarakta, skała, wąwóz*), pozostałe – o ile ich znaczenia są współcześnie związane z dziedziną geografii – nie zostały jednak oznaczone kwalifikatorem. *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego (dalej skrót: SJPD), przygotowany w połowie XX wieku, tylko dla trzech z badanych jednostek stosuje kwalifikator *geograficzny*: *odnoga* (inaczej niż USJP), *przesmyk, przylądek*. We wstępie do SJPD znajduje się następujące objaśnienie:

Kwalifikator specjalności nie oznacza naukowego charakteru definicji, lecz informuje o tym, że wyraz używany jest przede wszystkim w środowisku specjalistów (i w tekstach dzieł specjalnych). Wyrazy wchodzące w zakres pewnych specjalności, ale powszechnie używane nie otrzymują kwalifikatorów [SJPD, t. 1, s. XL].

Odzwierciedleniem jest szczególnie rozbudowana definicja SJPD zamieszczona przy pierwszym znaczeniu w haśle *góra*:

w naukowej terminologii: wyniosłość skorupy ziemskiej wysoka co najmniej 300m nad poziomem morza i mająca budowę złożoną, powstała w wyniku działalności górotwórczej lub wulkanicznej; w znaczeniu nienaukowym: każde większe wzniesienie terenu, odcinające się od niżej położonego otoczenia [podkreśl. D.A].

To dobra ilustracja stale trwających wahań w ustalaniu granicy pomiędzy zbiorem leksyki terminologicznej a słownictwem ogólnym. Zapewne granica ta nie stanie się nigdy ostra i jednoznaczna. Rozwój języka i postęp nauki to proces ciągły, który wyraża się w nieprzerwanym tworzeniu terminów służących zaspokajaniu nowych potrzeb nominacyjnych i jednoczesnym przenikaniu „wczorajszych” terminów do języka ogólnego w związku z poszerzaniem horyzontów poznawczych współczesnych ludzi w wielu dziedzinach, co umożliwia komunikację ze specjalistami. W wydany w latach 1900–1927 *Słowniku warszawskim* (dalej skrót: SW) tylko wobec jednego terminu z listy F. Siarczyńskiego użyto kwalifikatora *gie.*, (czyli *g[ł]eograficzny*); jest to wyraz *przesmyk*. W artykule hasłowym leksemu *biegun*, przy znaczeniu dziewiątym (!) pojawia się kwalifikator *astronomiczny*. Pozostałe jednostki leksykalne z badanej grupy nie mają żadnych kwalifikatorów w tym słowniku. *Słownik wileński* [1861] (dalej skrót: Swil) także opatruje kwalifikatorami nieliczne wyrazy. Jako *geogr.* oznacza pierwsze znaczenie leksemu *odnoga* i *wyspa*, a także hasło *przyładek*. To jedyny z przywoływanych tu słowników, który podaje kwalifikator przy haśle *wyspa*: „1) geogr. część ziemi zewsząd oblana wodą”. Jest to zarazem przykład niekonsekwencji leksykograficznej: skoro zastosowano kwalifikator dziedzinowy wobec leksemu *wyspa*, dlaczego zabrakło identycznego opisu w stosunku do leksemu *półwysep*? Wyraz *skała* opatrzone kwalifikatorem *geol.* (*geologiczny*), a kwalifikator *mor.* (*morski*) znajduje się przed definicją wyrazu *hak*, czyli „piasek pod wodą statkom niebezpieczny”.

W powyższej analizie opisów leksykograficznych niewielkiej grupy wyrazów znajduje odzwierciedlenie fakt, że geografia to dziedzina silnie powiązana z innymi naukami. W kilku wypadkach wymiennie z kwalifikatorem *geograficzny* wystąpił kwalifikator *geologiczny*, *astronomiczny*. Definicje encyklopedyczne niejednokrotnie sytuują geografę „na skrzyżowaniu” różnych dziedzin wiedzy. Geografia

bada przestrzenne zróżnicowanie powłoki Ziemi pod względem przyrodniczym i społeczno-ekonomicznym oraz związki między środowiskiem geograficznym i człowiekiem [*Encyklopedia PWN*].

Jest to więc dyscyplina naukowa zarówno przyrodnicza, jak i społeczna. W klasycznym ujęciu klasyfikacji nauk geograficznych autorstwa S. Leszczyckiego wskazane zostały powiązania geografii z: matematyką, statystyką, historią, ekonomią, geologią, biologią, fizyką, chemią.⁵ Takie umiejscowienie geografii w systemie nauk wpływa na kształt terminologii geograficznej i każe uwzględnić w jej charakterystyce zasoby wspólne

⁵ Schemat podziału nauk geograficznych i ich związków z innymi naukami (wielokrotnie powtarzany np. w podręcznikach szkolnych) znajduje się w monografii: S. Leszczycki [1975, 92].

z innymi dziedzinami wiedzy. Podstawowy podział wewnętrzny wyróżnia geografę fizyczną i geografę społeczno-ekonomiczną. Spośród działów geografii fizycznej dobrym przykładem łączności między dziedzinami jest geografia matematyczna silnie powiązana z astronomią.

Termin *azymut* funkcjonuje w obydwóch zakresach dziedzinowych, w opisach słownikowych występują dwa kwalifikatory: *astr. geogr.* «kąąt między kierunkiem północy a danym kierunkiem, mierzony zgodnie z ruchem wskazówek zegara» [USJP]. Niektóre terminy wspólne są opisywane z wyróżnieniem dwóch znaczeń, jak np. *horyzont*: 1. *geogr.* «linia, wzdłuż której niebo wydaje się stykać z powierzchnią ziemi; widnokrag» (...) 2. *astr.* «koło wielkie na sferze niebieskiej, prostopadłe do pionu» [USJP]. Przynależność terminów do dwóch zakresów była odnotowywana także w dawnych słownikach:

Równik, (...) *geogr. i as.* (Ekwator), koło przeprowadzone myślą w okrag powierzchni ziemi (a nakreślone na globusach i kartach *geogr.* przedstawiających ziemskie półkule lub środkowy pas ziemi), równoodległe od obu biegunów, dzielące ziemię na północną i południową półkulę [Swil].⁶

Geomorfologia to dział geografii fizycznej, którego terminologia po części jest wspólna z terminologią geologiczną. Wśród leksemów opatrzonych w USJP dwoma kwalifikatorami (*geogr.*, *geol.*) znalazły się: *barchan II*, *glacja* i *deglacja*, *kanion*, *ładolód*, *lodowiec*, *zmarzlina*. Takie podwójne kwalifikatory umieszczono również przy znaczeniach specjalistycznych w wieloznacznych hasłach takich jak: *bariera*, *bruk*, *rzeźba*, *teren*, *transgresja*. Do zasobu terminologii z zakresu zarówno geografii, jak i geologii należą również zestawienia: *czynny wulkan*, *rów oceaniczny*, *rów tektoniczny*. Przynależność terminów do zakresu geografii i fizyki oznaczono w USJP podwójnymi kwalifikatorami (*geogr.*, *fiz.*) w następujących hasłach: *bipolarność* i *dwubiegunowość*, *hydrosfera*, *izogona*, *izoklina* oraz przy zestawieniu terminologicznym *rok hydrologiczny*. Wspólnymi dla geografii i biologii terminami są: *ostoja*, *środowisko*, *rezerwat*.

Słowniki ogólne uwzględniają terminologię dziedzinową w ograniczonym zakresie. Równoległe opracowywane są specjalistyczne słowniki objaśniające słownictwo geograficzne.⁷ Znaczna część tych wydawnictw wiąże się z nauczaniem geografii na poziomie podstawowym i średnim powszechnej edukacji. Klasyczną już pozycją tego typu jest wydany jedenaściekrotnie (od 1977 do 1999, ze zmianami dotyczącymi także tytułu) słownik J. Flisa *Terminy geograficzne*. Na potrzeby oświaty powstały

⁶ Na zbieżności kształtującego się polskiego słownictwa geograficznego i astronomicznego zwracała uwagę J. Waniakowa [2003, 101].

⁷ Odrębny dział leksykografii geograficznej stanowią słowniki onomastyczne dotyczące nazw geograficznych. Pierwszym polskim słownikiem tego typu jest dzieło H. Karpińskiego *Leksykon geograficzny dla gruntownego pojęcia gazet i historii z różnych autorów*, Wilno 1766.

też później między innymi: *Geografia – słownik szkolny* pod red. Antoniego Jackowskiego, Kraków 2005, Piotr Migoń i in., *Geografia – słownik szkolny: gimnazjum, liceum*, Kraków 2009. Terminologia geograficzna jest także objaśniana w wydawnictwach o charakterze encyklopedycznym [por. Kasprzak 2006; Wilczyński 2007]. Coraz większą rolę w gromadzeniu i objaśnianiu każdej terminologii dziedzinowej, więc także geograficznej, odgrywa Internet, chociażby popularna Wikipedia, będąca często źródłem pierwszego wyboru w sytuacji poszukiwania definicji napotkanego terminu, którego znaczenie jest nieznanne. Wymienione publikacje przekazują wiedzę specjalistyczną, wykraczającą poza potrzeby komunikacyjne ogółu użytkowników języka polskiego. Chociaż i w tej kwestii geografia ma swoją specyfikę. Ogromny rozwój turystyki w świecie współczesnym sprawia, że poszerza się zasięg występowania w polszczyźnie ogólnej wyrazów nazywających desygnaty dawniej bardzo egzotyczne i znane zwykle tylko specjalistom. Takim przykładem jest *cenote*, słowo pochodzące z języka Majów, spolszczane już do żeńskiej postaci *cenota*, nazywające „rodzaj naturalnej studni krasowej utworzonej w skale wapiennej, występujący szczególnie często na półwyspie Jukatan w Meksyku” [Wikipedia]. Cenoty są dziś celem wycieczek, kąpiele w nich to obowiązkowy punkt programu podczas wakacji na Jukatanie.

Terminy geograficzne powstawały i powstają zgodnie z ogólnymi zasadami charakterystycznymi dla leksyki specjalnej. Warto jednak zilustrować te procesy materiałem językowym z zakresu geografii. Na wczesnym, średniopolskim etapie rozwoju polskiego słownictwa geograficznego często posługiwano się cytatami z łaciny, gdyż one precyzyjnie nazywały treści. Przykładem takiego cytatu jest leksem *tropicus* i zestawienia go zawierające: *tropicus Cancrī* i *tropicus Capricornī*. Z czasem łacińskie cytaty podlegały różnorodnym procesom adaptacyjnym do polszczyzny. Najprostszy był zapożyczenie obcego wyrazu i dostosowanie go do polskiego systemu językowego, zwłaszcza pod względem fleksyjnym. W ten sposób pojawił się w polszczyźnie *tropik*:

Tropiki są dwa pomniejsze cyrkuly, leżace na rowney odległości od Ekwatora. Nazywają się Tropiki z Greckiego słowa, *obracam*; albowiem słońce w biegu swoim rocznym przyszedłszy do iednego z tych cyrkulow obraca się ku drugiemu. Przydaia się im ieszcze dwa terminy: iednemu *Cancrī*, a drugiemu *Capricornī* (...) [ŁadGeog 6]; Przeto w Kraiach między Tropikami położonych, dwa kroć na rok Słońce goruie [SzybAtlas 10]; TROPIKI są Cyrkuly mniejsze, ieden Raka, tak nazwany, bo przez ten znak przechodzi; a drugi Tropik Koziorożca, bo przez znak Koziorożca ciągnie się (...) [SzybAtlas 259]; Afryka (...) pod Tropikami y Aequatorem leżąca, sucha y piaszczysta, w węże iadowite gadziny obfita (...) [SaCom 118]; Co wiadomości godnego o Pustyni Sara? Leży prosto pod Tropikiem raka [EdKraj 192].

Inną drogą był proces nominacji polegający na utworzeniu polskiego wyrazu zgodnie z regułami słowotwórczymi. Dzięki temu powstał wyraz *zwrotnik*:

Zwrotnik ku północnemu biegunowi leżący zwrotnikiem Raka, *Tropicus Cancrī*, ku południowemu zwrotnikiem Kozła, *Tropicus Capricornī*, jest zwany, bo w te znaki niebieskie słońce wstępuje, gdy obrot swoy do rzeczonych kół zbliża [SiarczGeog 52]; Z tych [równoleżników] dwa odległe na $23 \frac{1}{2}$ stopniów od Równika zowią się zwrotnikami: *Tropici*, iż uważany w myśli bieg słońca zwraca się nieiako, gdy do tych kół przychodzi [SiarczGeog 52].

Okres powstawania i wprowadzania polskiej terminologii charakteryzuje częsta synonimiczność kilku jednostek leksykalnych, zanim ustali się w języku zasób stosowanych terminów. Obok zwrotnika jako efemeryda pojawił się – u tego samego zresztą autora – wyraz *odwrotnik*, w łacińsko-polskim „słowniku wyrazów geograficznych”: „*Tropici, Odwrotniki*” [SiarczGeog 25]. W przytaczanych tu cytatach możemy też zaobserwować inny ciąg synonimów: *równik*, *ekwator* (także w zapisie: *aequator* z polską odmianą), *równonocnik*.

Druga rozwijania rodzimej terminologii geograficznej to także tworzenie wielowyzawych jednostek nominacyjnych o charakterze parafraz. W tekstach osiemnastowiecznych zwrotniki były też nazywane *obręczami odwrotnymi* oraz *cyrkułami solstycjonalnymi*:

(...) są zaś te obręcze do Równonocnika równoległe. Pierwsza przypada na znak Raka, i od tego bierze nazwisko: *obręcz odwrotna Rakowa*. Druga na Znak Koziorożca, i nazywa się *obręcz odwrotna Koziorożcowa* [GiecyZiem 19]; Dwa *cyrkuły Solstycjonalne*: są dwa cyrkuły pomniejsze, równo odległe od cyrkułu ekwinokcyjnego na grądusow 23. y puł; podległe takimże cyrkułom Niebieskim. *Cyrkuł solstycjonalny północny* zowie się *Tropicus Cancrī* to jest ostatnim terminem biegu słonecznego, do którego zbliżając się słońce kraiom północnym przynosi lato y dzień największy. *Cyrkuł solstycjonalny południowy* zowie się *Tropicus Capricornī* (...) [BystrzInfGeog C].

We współczesnej polszczyźnie występują oba leksemy: *zwrotnik* i *tropik*, jednak nie są to już synonimy. Ich losy możemy obserwować na podstawie prac leksykograficznych. W Swil *tropik* jest tylko hasłem odsyłaczowym do hasła *zwrótnik*. Pod nim znajdujemy obszerny artykuł hasłowy:

Zwrótnik, v. **Zwrotnik**, a, lm. i, m. 1) geogr. nazwa równoleżnika czyli koła przeprowadzonego myślą na powierzchni ziemi (a nakreślonego na kartach geogr. i globusach) równoległe do równika w odległości 23 i pół stopni; zwrótników jest dwa: jeden w północnej półkuli zowie się *zwrótnikiem Koziorożca*, drugi w południowej *zwrótnikiem Raka*; nazwanie *zwrótnik* (v. *koło zwrótnikowe*, *tropik*) poszło stąd, że słońce w pozornym swym biegu około ziemi, doszedłszy do płaszczyzny zwrótnika, jakby się zwracało, t. j. zniżało się, wznosiło na powrót, przez co następuje zwrot zimy ku wiosnie, a lata ku jesieni (...).

SW również odsyła od wyrazu *tropik* do *zwrotnik*, przy czym hasło *tropik* jest opatrzone symbolem oznaczającym wyraz mało używany. Przy znaczeniu drugim leksemu *zwrotnik* umieszczono dwa kwalifikatory dziedzinowe: *astr.* oraz *geogr.* i podano następującą definicję:

Zwrotnik, a (...) 2. astr., gie.: Z. niebieski = jeden z dwu równoleżników, oddalonych od równika o 23°28', na których słońce w pozornej swej drodze rocznej zwraca ś. z północy na południe i z południa na północ. Z. ziemski = równoleżnik na ziemi, odpowiadający takiemu kołu. Z. Raka = Z. północny. Z. południowy = Z. Koziorożca.

W opisie SJPD możemy zaobserwować osłabienie relacji synonimii. Przy definicji wyrazu *tropik* dodano istotną informację dotyczącą użycia: „zwykle w lm”. Wystąpienia w formie mnogiej *tropiki* zazwyczaj nie są już synonimiczne z wyrazem *zwrotniki*, co znalazło odzwierciedlenie w drugiej części definicji:

tropik (...) 1. geogr. zwykle w lm «zwrotniki (zwrotnik Raka, zwrotnik Koziorożca); strefa położona między tymi zwrotnikami» (...).

Znaczenie leksemu *zwrotnik* pozostaje stałe, a w opisie słownikowym zwraca uwagę niekonsekwentny w porównaniu z hasłem *tropik* brak kwalifikatora dziedzinowego:

zwrotnik (...) «jeden z dwu równoleżników ziemskich i niebieskich znajdujących się w odległości około 23° od równika; ograniczają one strefę międzyzwrotnikową, czyli tropikalną» (...).

USJP jedynie w informacji etymologicznej przywołuje dawną synonimie omawianych leksemów, która we współczesnej polszczyźnie już zanikła. Przesunięcie znaczeniowe, które początkowo dotyczyło liczby mnogiej *tropiki*, obejmuje obecnie także wystąpienia tego wyrazu w liczbie pojedynczej.⁸ Następnym tego procesu są dwie odrębne definicje leksemów o sprzeczowanych znaczeniach:

I tropik [fr. *tropique* ‘zwrotnik’] **1. geogr. a)** «obszar na kuli ziemskiej o gorącym i na ogół bardzo wilgotnym klimacie, leżący między zwrotnikami Raka i Koziorożca» (...)

b) «gorący i na ogół bardzo wilgotny klimat charakterystyczny dla tego obszaru» (...).

Zwrotnik *geogr.* «jeden z dwóch równoleżników ziemskich i niebieskich, leżących na 23° szerokości geograficznej północnej lub południowej, nad którymi znajduje się Słońce w momencie przesilenia: letniego lub zimowego» (...).

Słownictwo geograficzne w rozwoju historycznym podążało – podobnie jak inne terminologie – za rozwojem swojej dziedziny:

Analiza diachroniczna pozwala zauważyć, że procesowi kształtowania się nowożytnej nauki (...) towarzyszy w planie językowym konstytuowanie się określonego zasobu leksykalnego [Biniewicz 2002, 44].

⁸ Analiza danych Narodowego Korpusu Języka Polskiego [http://nkjp.pl; dostęp: 21.12.2019] potwierdza tę zmianę. Wprawdzie dominują liczbowo wystąpienia w liczbie mnogiej, jednak użycia w liczbie pojedynczej są powszechne.

Do tworzenia i powiększania zasobu tej leksyki posłużyły różnorodne mechanizmy nominacyjne. Specyfika słownictwa geograficznego wynika z pogranicznego charakteru dziedziny. Po pierwsze, geografia jest nauką zarazem społeczną i przyrodniczą, czego następstwem są liczne terminy wspólne z innymi gałęziami nauki. Po drugie, geografia opisuje wymiar świata bliski każdemu człowiekowi, a to sprawia, że granica słownictwa geograficznego pozostaje nieostra, gdyż jednostki terminologiczne łatwo i często przenikają do języka ogólnego.

Cytowane teksty źródłowe

- BystrzInfGeog – W. Bystrzonowski, 1743, *Informacyja geograficzna [w:] tegoż, Informacyja matematyczna rozumnie ciekawego Polaka świat cały, niebo i ziemię, i co na nich jest w trudnych kwestyjach i praktyce jemuż ułatwiająca*, Lublin.
- EdlKraj – J. Edling, 1768, *Początki krajopisarstwa, ku pożytkowi Akademii Rycerskiej Korpusu Kadeckiego*, Warszawa.
- GiecyZiem – I. Giecy, 1772, *Ziemiopismo powszechne czasów naszych dawnego i średniego dotykające : na gwiazdarskie naturalne i dziejopiskie podzielone*, Kalisz.
- KubGeog – K. Kubalewicz, 1695, *Geografia abo opisanie ziemie [w:] tegoż, Kalendarz nowy i stary świąt rocznych i biegów niebieskich: z wyborem czasów i aspektami na Rok Pański M. DC. XCV. po przybyszowym wtóry, a po przestępnym trzeci*, Kraków.
- ŁadGeog – R. Ładowski, 1774, *Grammatyka geograficzna albo zbiór dokładny Geografii nowym ułożony i zebrany sposobem*, Warszawa.
- SalCom – W. Saltszewicz, 1746, *Kompendium geographiczne to jest szerokiego opisania ziemi krótkie zebranie, polskim stylem, in usum, gratiam et favorem ojczyznej młodzi polskiej*, Kraków.
- SiarczGeog – F. Siarczyński, 1790, *Geografia czyli opisanie naturalne, historyczne i polityczne krajów i narodów we czterech częściach świata zawierających się, z dołączeniem Geografii Astronomicznej*, Warszawa.
- SzybAtlas – D. Szybiński, 1772, *Atlas dziecinny czyli nowy sposób do nauczenia dzieci geografii*, Warszawa.

Słowniki, encyklopedie

- Encyklopedia PWN* [<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/geografia>; dostęp: 21.12.2019].
- SJPD – W. Doroszewski (red.), 1958–1969, *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Warszawa.
- SW – J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), 1900–1927, *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, Warszawa.
- Swil – A. Zdanowicz i in. (red.), 1861, *Słownik języka polskiego*, t. 1–2, Wilno.
- USJP – S. Dubisz (red.), 2003, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4, Warszawa.
- Wikipedia [<https://pl.wikipedia.org/wiki/Cenote>; dostęp: 21.12.2019].

Bibliografia

- D. Adamiec, 2018, *Osiemnastowieczne podręczniki geografii jako źródła w badaniach nad rozwojem polskiego słownictwa geograficznego*, „Poradnik Językowy” z. 10, s. 55–66.
- M. Bąk, 1984, *Powstanie i rozwój polskiej terminologii nauk ścisłych*, Wrocław.
- J. Biniewicz, 2002, *Kształtowanie się polskiego języka nauk matematyczno-przyrodniczych*, Opole.
- S. Gajda, 1997, *Polskie języki specjalistyczne dawniej i dziś* [w:] J. Arabski (red.), *Języki specjalistyczne – język biznesu. Materiały konferencyjne*, Katowice, s. 7–24.
- A. Jackowski, 2014, *Kalendarium dziejów geografii polskiej (wybór)*, Kraków.
- M. Kasprzak, 2006, *Ilustrowany słownik geograficzny: podstawy geografii z ilustracjami i objaśnieniami*, Wrocław.
- S. Leszczycki, 1975, *Geografia jako nauka i wiedza stosowana*, Warszawa.
- J. Lewicki, 1910, *Geografia za czasów Komisji Edukacji Narodowej, pierwszego w Europie ministerium oświaty*, Lwów–Warszawa.
- A. Markowski, 1990, *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, Warszawa.
- J. Tazbir, 1990, *Recepcja polskiego przekładu Relazioni universali*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 35/2–3, s. 207–224.
- , 2001, *Sarmaci i świat*, Kraków.
- J. Waniakowa, 2003, *Polska naukowa terminologia astronomiczna*, Kraków.
- W. Wilczyński, 2007, *Leksykon wiedzy geograficznej*, Kielce.

Geographical vocabulary

Summary

The beginnings of the Polish geographical terminology are associated with the birth of modern science. Its further development is a response to the increasing communication needs in the field of geography. In the initial phase, the fundamental base of geographical vocabulary is resources of the general language. The progressing specialisation of scientific research requires the application of an increasing number of precise terms. Geographical terms have been coined in accordance with the general rules characteristic of special lexis. The resource includes: foreign quotations, borrowings with various degrees of assimilation, new Polish words and multi-word units coined with the use of common nomination mechanisms. Geography is a field that is closely related to other sciences, and hence it is characterised by a large number of terms that are common to fields such as astronomy and geology.

Keywords: terminology – geographical vocabulary – lexical development of Polish

Trans. Monika Czarnecka